

BABİL HUKUKUNDA AWİLUM, MUŞKĒNUM VE WARDUM
AWILUM, MUŞKĒNUM AND WARDUM IN THE BABYLONIAN LAW

Uğur Can TUTKAOĞLU

Doktora Öğrencisi, Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Tarih Ana
Bilim Dalı

*Ph.D. Candidate, Ankara Hacı Bayram Veli University, Institute of Graduate Programs, Department of
History*

can.yiyit19@gmail.com

ORCID ID: 0000-0003-2546-7910

OANNES

Uluslararası Eskiçağ Tarihi Araştırmaları Dergisi – International Journal of Ancient History

2/2, Eylül - September 2020 Samsun

E-ISSN: 2667-7059 (Online)

www.oannesjournal.com

<https://dergipark.org.tr/tr/pub/oannes>

Makale Türü-Article Type : **Araştırma Makalesi-Research Article**
Geliş Tarihi-Received Date : **24.05.2020**
Kabul Tarihi-Accepted Date : **19.08.2020**
Sayfa-Pages : **209 – 223.**

This article was checked by Viper or

Atıf – Citation: TUTKAOĞLU, Uğur Can, “Babil Hukukunda Awilum, Muşkēnum ve Wardum”, *OANNES – Uluslararası Eskiçağ Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 2/2, Eylül 2020, ss. 209 – 223.

OANNES

Uluslararası Eskiçağ Tarihi Araştırmaları Dergisi

International Journal of Ancient History

2/2, Eylül - September 2020

209 – 223

Makale Türü: Araştırma Makalesi

BABİL HUKUKUNDA AWİLUM, MUŐKĒNUM VE WARDUM AWILUM, MUŐKĒNUM AND WARDUM IN BABYLONIAN LAW

Uğur Can TUTKAOĞLU

Öz

Mezopotamya Fırat ve Dicle arasında yer alan coğrafi bölgeyi ifade etmektedir. Medeniyetin doğduğu coğrafya olarak kabul edilen Mezopotamya'da hukuk sistemini düzenleyen ilk kavim Sumerlerdir. MÖ. 4. Binyılda Mezopotamya'ya göç eden Sumerlerle başlayan kanun yazma geleneği Mezopotamya'da devlet kurmuş Akkad, Babil ve Assur gibi Sami kavimlere de aktarılmıştır. Sumerlerden günümüze ulaşabilmiş kanun metinlerine göz atıldığında toplumun temelde hür ve köle olmak üzere iki ana sınıfa ayrıldığı görülmektedir. Hürler devlet yönetiminde yer alırken, köleler bir nesneden farksız görünmektedir. Sumerler'den daha sonra tarih sahnesinde yer almış olan, Sami kökenli Babil krallığının kurucu kralı Hammurabi'nin hazırladığı ve 282 maddeden oluşan kanun metninde ise üç toplumsal sınıf dikkati çekmektedir. Bu sınıflar Awilum, Muşkenum ve Wardum'dur. Awilum hür insanları, wardum köleleri, muşkenum ise iki sınıf arasında yer alan orta bir sınıfı ifade etmek için kullanılmıştır. Ancak orta sınıf olarak tanımlanan muşkenum sınıfının niteliği tartışılmaktadır. Bu çalışma yazılı kanun maddelerinden yola çıkarak Babil toplumundaki Awilum, Muşkenum ve Wardum sınıflarını hukuki olarak irdelemek amacıyla kaleme alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: Hukuk, Toplumsal Sınıf, Ceza, Babil.

Abstract

Mesopotamia has deposed the Region placed between Euphrates and Tigris rivers. In Mesopotamia approving the region of birth of civilizations, the first people arrange law system is Sumerians. Law writing tradition beginning Sumerian migrated to Mesopotamia in IV. Milenium B.C. was transferred the Semitic people like Akkadian, Babylonian and Assyrian that founded state in Mesopotamia. When we look at the legal texts survived from Sumerians, it is basically seemed that the society divided into two classes freedoms and slaves. While freedoms take parth government administrations, slaves has no praperty from a object. In the law texts occuring 2825 articles and prepared by Hammurabi, founder king of babylonia has Semitic origin, take part in history scene after Sumerians, three calss take attention. These classes are Awilum, Muşkenum and Wardum. Awilum includes free people, wardum includes slaves, muşkenum also includes middle class people placed between two classes. But properties of muşkenum class have discussed. This article was written in order to Awilum, Muşenum and Wardum classes being in Babylonian society legally examined based on written law articles.

Keywords: Law, Social Class, Punishment, Babylonia.

Giriş

Hukuk insanlar arasında iletişimi sağlayan kurallar bütünüdür. Sözlü hukukun ne zaman doğduğu hakkında bilgimiz yoktur. Çoğu hukuk araştırmacısına göre insanlığın doğuşu ve toplum kavramının oluşmasıyla beraber hukuk kavramı da doğmuştur. Ünlü bir Latin vecizesine göre nerede toplum varsa, orada hukuk vardır¹. Gelenek olarak adlandırılan sözlü hukuk kuralları ise yazılı hukuk kurallarının oluşumunu sağlamış ve onu beslemiştir. Fakat örgütlü toplum yapısının ortaya çıkması ve devletin oluşumu ile birlikte toplumsal tabakalaşma da başlamış ve hukuk kuralları tabakalar arasında farklılık göstermiştir.

Toplumsal tabaka sistemi Gordon Childe tarafından öne sürülen kent olma şartlarından biridir². İlk aşamada tabaka sistemi toplumu ikiye bölmüştür. Bunlar yönetilen ve yöneten sınıftır. Daha sonra kurulan kent devletleri arasında geçen savaşlar ve şehirlerarasındaki ticaretin gelişmesi sonucunda kölelik sınıfı ortaya çıkmıştır. Bu sınıfa giren kişiler savaş tutsaklarından, satın alınıp getirilen erkekler veya kadınlardan, borcunu ödeyemez duruma düşmüş kimselerden ve son olarak, küçük toprak parçaları sahiplerinin küçük oğlan çocuklarından sağlanıyordu³. Bu kişiler hukuk karşısında bir nesneden ibarettirler. Yönetici sınıf ise kanun koyucu sınıftır. Kanunlar incelendiğinde, tüm kanunların tanrılar tarafından seçilmiş olan liderler tarafından hazırlanıp yayımlandığı görülmektedir. Zaten çivi yazılı metinlerinde geçen tanrıların arzusu şeklinde ifade edilen isteklerde bu liderler tarafından icat edilmişlerdir⁴. Tanrıların arzusu düşüncesiyle elde edilen gücü ifade eden semboller ve unvanlar ile krallar askeri güçlerini de pekiştirmişlerdir⁵.

Yazılı hukuk kuralları ile oluşturan bu toplumsal düzen toplumsal tabaka sistemi ile var olmuş ve yazılan veya hazırlanan kanun metinleri de bu düzenin devamlılığını sağlamak amacıyla yayınlanmıştır. Hukuk yapanların yöneticiler olması ve suçların toplumsal konumlara göre değerlendirilmesi bunu kanıtlamaktadır. Örneğin bütün ilkçağ çivi yazılı kanunlarında hırsızlık yapan köle ile aynı suçu işleyen özgür insana verilen cezaların miktarı belirtilmekte ve cezalar kişilerin buldukları statüye göre değişmektedir.⁶

Bilindiği üzere hukukun işleyişi üç ayrı aşamadan oluşmaktadır. Suç, yargılama ve ispat, ceza aşamalarıdır. Mezopotamya'da hukukun gelişimi insanlığın günlük hayatına yansıyan doğrudan gelişim ve toplumsal hareketlenmelerle paralel hareket eder. Demografik yapının değişimi, hukuki yapıyı da değiştirmiştir. Çünkü hukuki konular doğrudan doğruya günlük hayatla ilgili konuları kapsamaktadır⁷.

İlk kanun metinleri Mezopotamya'da ortaya çıkmıştır. Çünkü Mezopotamya farklı kültürlere ev sahipliği yapmaktaydı ve sözlü hukuk

¹ Güriz, 1996: 2.

² Aktüre, 2004: 13.

³ Masisels, 1999: 245.

⁴ Childe, 2007: 108.

⁵ Yıldırım, 2017: 23.

⁶ Kılıç-Akkuş Mutlu, 2013: 288.

⁷ Bilgiç, 1947: 571.

geleneği artık yetersiz kalmıştı. Ayrıca idari ve ticari ilişkilerin tesis edilmesi ve yazının icadıyla hukuki muamelelerin ve münasebetlerin belgelerle tespitine daha çok yer verilmiştir⁸. İlk hukuki metinlerin çoğu iktisadi yaşamı kapsamaktadır. İnsanlar ise kendi ekonomik ihtiyaçları çerçevesinde hukuku şekillendirmişlerdir. Örneğin tarıma elverişli olan Güney Mezopotamya'da yer alan Sümer ve Babil kanunlarında ziraatla ilgili kanun maddeleri fazlaca bulunmaktadır. Toprağın dağılımı ise eşitsizliğe dayanmaktadır. Doğuştan soylu olanlar 100 ile 300 dekar arasında değişen geniş topraklara sahiptirler⁹. Nitekim toplumsal sınıfların ekonomik hayattaki yerlerini de kanun maddelerinden öğrenmekteyiz. Eskiçağ hukuku geleneklerden besleniyordu. Bu nedenle her millet kendi hayatını ve geçmişini içeren, kendine has kurallara sahiptir¹⁰.

Çivi yazılı hukuk şeklinde adlandırılan Eskiçağ hukukunun başlıca kaynaklarını hukuk ve iktisat belgeleri ile kanun metinleri oluşturmaktadır¹¹. Mezopotamya'da kanun metinleri üç aşamada kendini göstermektedir. Bunlar Prolog, Metin ve Epilog bölümleridir. Prolog bölümünde kanun koyucu meşruiyetini açıklar ve tanrılara atıfta bulunarak yaptıklarından bahseder. Böylelikle krallar sözde tanrı lütfuna ve toplum huzuruna hizmet eden, özde ise keyfiyeti doğrultusunda çıkardığı kanunlarla idari yapısını ve nizamını toplum tarafından görür bir perspektife çekebilirdi¹². Metin kısmında kanunları sıralar ve epilog kısmında bunu başarıyla yaptığını ifade eden bir sonuç kısmı bulunurdu. Eski Önasya yasalarının tümü Casuistic (Hukukta her vakayı münferit olarak ve ona ilişkin içerikle hükme bağlama metodu, yani tek tek suç eylemlerini art arda sıralayan yasa sistemi) biçiminde düzenlenmiş yasa derlemeleridir¹³.

Hukukun teşekkülünde ilk olarak Lagaş hanedanı ve Urukagina'yı görmekteyiz. Yapmış olduğu reform ve yazdırttığı talimatname ile ülkede güçlüye zayıfı ezdirmediğinden ve din adamlarının halkı sömürmesine engel olduğundan bahseder. Sümer ülkesinde din adamlarının baskısı çok büyük olduğu anlaşılmaktadır.

Akkad devletinin yıkılışının ardından Lagaş'ta yeni bir hanedan doğmuştur. Bu hanedanın en dikkat çeken üyesi Gudea'dır. Gudea öncelikle tapınaklarla ilgilenmiştir. Sonrasında yapmış olduğu reformlar yapmıştır. Kendi heykeli olan ve Statue B diye adlandırılan heykelin üzerindeki yazılardan bu reformları öğrenmekteyiz. Urukagina talimatnamesinde olduğu gibi Gudea reformlarında da güçlünün zayıfı, zenginin fakiri ezmemesi gibi maddeler yer almaktaydı¹⁴.

Sümer hukuku açısından ilk kanun koyucu olarak adlandırılan Ur-Nammu tarafından ortaya konulan kanunlar önemli bir yere sahiptir. Ur-Nammu yazdırttığı kanunlarda yönetme yetkisini tanrılardan aldığını ifade

⁸ Bilgiç, 1963: 106.

⁹ Mandacı, 2019: 14.

¹⁰ Bilgiç, 1947: 572.

¹¹ Tosun, 1973: 561.

¹² Kılıç-Eser, 2016: 135.

¹³ Dinçol, 2003: 3.

¹⁴ Gökçek – Akyüz, 2013: 5.

eden cümleler kullanmıştır¹⁵. Kanunlarda hırsızlık, zina, büyücülük kölelerin durumu, toprak kiralama ve yaralama hakkında bilgi vermektedir. Kanunların dikkat çekici tarafı suçun daha fazla para ile cezalandırılmasıdır. Ayrıca ölüm cezası yerine suçu işleyen birinin nehre gitmesi, yani suçlu olup olmadığının belirlenmesi için nehrin hakemliğine başvurulması¹⁶ olarak tanımlanan su ordali uygulanmaktaydı. Ur-Nammu Kanunları'nın hepsi "eğer" şeklinde başlayan cümlelerden oluşmaktaydı. Bu ise olayların suç unsuru olarak değerlendirilmesi anlamına gelmekteydi. Fakat ölüm hükmünü içeren çok az madde vardır. Sadece hırsızlık ve bakire olan evli bir kadına tecavüz gibi suçların cezası ölümdür¹⁷.

Lipit-İstar Kanunu Mezopotamya'da ortaya çıkan Sami kanunlarının başında gelir¹⁸. Bu metnin içerisindeki maddeler, Hammurabi Kanunları'nı önemli ölçüde etkilemiştir. Yasalar Sümer dilinde yazdırılmıştır¹⁹. Bu dönemde toprakla ilgili kanun metinleri dikkati çekmektedir²⁰. Örneğin bahçıvan kiraladığı bahçeye ağaç dikmeyi ihmal ederse ve meyve bahçesi haline getirmezse hissesinin bir bölümünü mal sahibine vermek zorunda bırakılmıştır²¹. Daha önceden de toprak kiralama ile ilgili konuları içeren belgeler keşfedilmişti. Ancak Fakat bu noktada kanun metnine yansımaları, sosyal bir olayın idari yapıya etkisini ifade etmektedir. Çünkü bu dönemde bir yabancı göç akımı ortaya çıkmaktaydı. Ayrıca hırsızlık, köle, aile, hayvan kiralama gibi konular hakkında hükümler mevcuttur. Lipit - İstar Kanunu ile bazı yeni toplumsal kaideler de kendini göstermektedir.

Eşnunna Kanunu elimizdeki Akkadça yazılmış ilk kanundur ve prolog'u yoktur²². Eşnunna kenti coğrafi açıdan tarımsal potansiyeli yüksek bir araziye sahip olduğundan, ziraata önem vermektedir. Fakat ilk maddelerinde materyallerin değerlerinin karşılıklı değerleri görülmektedir²³. Çünkü Eşnunna kenti coğrafi olarak ticaret yollarının birleştiği bir noktada yer almaktadır. Kanun metninde Sami geleneklerinin kanun metnindeki geniş yansımaları görülmektedir. Çünkü Eşnunna kentinde Sami kökenli gruplar çoğunluğu oluşturmaktadır. Ayrıca ilk kez Muškēnum tabiri bu kanun metninde görülmektedir:

“Bir adam ki muşkenum'un tarlasına, ekin desteleri arasında öğle (uykusu) saatinde yakalanır, 10 şeqel gümüş ödeyecektir²⁴.”

Burada geçen Muškēnum ifadesi, Hammurabi Kanunları'nda da geçmektedir. Bu iki tabirin aynı olup olmadığı ise bilinmemektedir. Ancak Muškēnum ile ilgili Hammurabi Kanunları'nda daha fazla bilgi aldığımızı söylemek yanlış olmaz.

¹⁵ Tosun- Yalvaç, 2002: 37-38.

¹⁶ Günbattı, 2000: 87.

¹⁷ Dinçol, 2003: 12.

¹⁸ Bilgiç, 1963: 109.

¹⁹ Dinçol, 2003: 7.

²⁰ Tosun- Yalvaç, 2002: 63.

²¹ Mandacı, 2019: 15.

²² Dinçol, 2003: 7.

²³ Tosun -Yalvaç, 2002: 79.

²⁴ Tosun- Yalvaç, 2002: 80.

Babil Hukuku

Babil MÖ 1984'te Amoritli (Amurru) bir hanedan tarafından kuruldu²⁵. Babil önceleri küçük bir kent devletiydi. Babil İmparatorluğu'nun altıncı hükümdarı Hammurabi uyguladığı dış politika ve askeri harekâtla, Babil Devletini geniş sınırlara ulaştırmıştır. Fakat elde edilen bu toprakların yönetilmesi için geniş bir bürokrasi sistemine ihtiyaç duyulmaktadır. Hammurabi gerçekleştirdiği reform ve idari organizasyonlarla bunu başarmış ve Babil kentini, imparatorluğu yöneten bir başkent konumuna getirmiştir. Siyasi tarihi bu şekilde tarif edilen Babil kentinin çeşitli sosyal grupları barındırdığı aşikârdır. Bu kültürel mozaik toplumsal tabakalaşmaya da yansımıştır. Bu toplumsal karmaşayı düzenlemek ve adaleti sağlamak için Hammurabi kanunlar yazdırtmıştır. Kanun metninin ceza hukuku ile ilgili olan maddelerinde, cezaların toplumsal konuma göre belirlenmesi durumu da bunu ispatlamaktadır.

Hammurabi'den önce de kanunlar vardı, fakat bu kadar mufassal, uzun bir prolog'u 282 kanun maddesi ve 495 satırlık epilog'u içeren bir kanun abidesi yoktu²⁶. Hammurabi Kanunları Sümer ve Akkad şehirlerinin yasa ve törelerinin bir karışımıdır²⁷. Ayrıca Sami gelenekler açık bir şekilde ifade edilmiştir. Cezalandırma yöntemi olarak başvuru kısıp kısıp yöntemi bunun kanıtıdır. Kısıp kısıp ise hayata karşılık hayat, bir göze karşılık bir göz, bir dişe karşılık bir diş, bir ele karşılık bir el, bir ayağa karşılık bir ayak, yanmaya karşılık yanmak, yakmaya karşılık yakmak, yaralamaya karşılık yaralama, mahrum etmeye karşılık mahrum etme olarak tanımlanmaktadır.²⁸

Geniş bir kapsama sahip olduğundan dolayı bazı araştırmacılar bunu Codex Hammurabi olarak adlandırmıştır²⁹. Yasa maddeleri adaletin yerine getirilmesine karşı suçlar, arazi ve ev, ticaret ve alışveriş, evlilik ve aile mülkiyeti, saldırı, sakatlama, meslek adamlarınca işlenen suçlar, fiyatlar ve ücretler ve köle hakları gibi konuları içerirler³⁰.

Babil sosyal yapısı gereği üç tabaka ortaya çıkmıştır. Bunlar Awilum, Muşkēnum ve Wardum tabakalarıdır³¹. Babil hukukunda geçen bu üç sınıf ayırımından Awilum ve Muşkēnum hakkında kesim bir ayırım yapmak güçtür.

Awilum

Awilum özgür vatandaşların sahip olabileceği tüm haklara sahiptir. Hukuk metinlerinde her zaman en az ceza öder, kendisine yapılan suçlardan en fazla cezalandırma yapar. Burada da görüleceği üzere Eskiçağ 'da hukuk herkese eşit tecelli etmemiştir. Awilum sınıfı sadece kendi sınıfından olan birine karşı işlenen suçlarda, aynı cezaya çarptırılmaktadır. Maddelerde Sami gelenekleri gösteren kısıp kısıp uygulaması ise sadece Awilum sınıfı arasında geçen yaralama suçlarında uygulanmaktadır.

²⁵ Oates, 2004: 63.

²⁶ Tosun, 1973: 569.

²⁷ Tosun, 1973: 572.

²⁸ Drives-Miles, 1952: 408-409.

²⁹ Tosun, 1963: 129.

³⁰ Dinçol, 2003: 8.

³¹ Oates, 2004: 72.

“Eğer bir adam, bir adamın oğlunun gözünü kör ederse, onun gözünü de kör edeceklerdir.

Eğer bir adamın kemiğini kırarsa, kemiğini kıracaklardır.³²”

Babil hukukunda her türlü iddia ispat edilmediği sürece, iddiayı ortaya atanın ölümüyle sonuçlanmaktadır. Şahitlik müessesesi ispat aşamasında önemli bir konuma sahiptir. Çünkü şahit olmazsa, suç ispatlanmaz ve iddiayı sunan, iftiracı konumuna düşer ve ölümle cezalandırılır. Fakat sadece büyücülük iddiasında, suç ispatlanmadığı halde de, suçlanan kişiye su ordali uygulanacaktır. Eğer sağ salim kurtulursa, iddiayı sunan ölecektir. Babil hukuku bu açıdan düşünüldüğünde sadece suçlanan değil, suçu atan da risk altındadır. Yalancı şahitlik durumunda ise mahkemenin mahiyetine göre şahit öldürülmektedir veya para mahkemenin cezasını çekecektir. Yargıç hata yaparsa, o da mevkiinden azledilerek cezalandırılacaktır. Görüleceği üzere mahkemenin işleyişi de hukuki kaidelerle kontrol altına alınmaya çalışılmıştır³³.

Hırsızlık durumunda ise çaldığı eşyanın 10 kat fazlasını ödemesi, eğer ödeyemeyecek bir durumdaysa öldürülmesi gerekmektedir. Kayıp bir eşyanın başka birinde bulunması durumunda, karar şahitlerin pozisyonuna göre verilmektedir. Şahidi olan haklıdır, olmayan haksız. Fakat her iki tarafın şahidi de varsa, o zaman satan hırsız olarak kabul edilir³⁴. Eğer hırsızlık olur ve suçlu yakalanamazsa, zarar hırsızlık görülen şehirlerin ileri gelenlerinden karşılanıyordu³⁵. Buradaki amaç ileri gelenlerin bu duruma müsaade etmesini engellemekten ileri geliyordu. Fakat bu gibi mevzularda, Muškēnum'un pozisyonu nedir sorusuna yanıt vermek güçtür.

Hammurabi Kanunları'nın 26 - 41 maddeleri toprak ve toprak dağıtımıyla ilgilidir³⁶. Toprak konusundaki tüm kanun maddeleri Awilum sınıfına atıfta bulunmuştur. Bu konularda Muškēnum'un durumu çözümsüz kalmaktadır. Bilindiği üzere Babil topraklarında ziraat önemli bir geçim kaynağıdır. Babil devleti de bu zenginliği değerlendirmiş ve toprakları askerlere tahsis ederek tımar sistemine benzer bir sistem geliştirmiştir. Fakat bu sistem içerisine giren askerlere bazı sorumlulukları vardır. Öncelikle bunlar savaflara katılmalı ve toprağını terk etmekten kaçınmalıdırlar. Esir düşmeleri halinde toprakları çocuklarına verilebiliyor, ya da duruma göre başkasına da verilmektedir. Fakat toprakları verilmese de ihtiyaçlarını karşılamaları, o topraklar 1/3 verilmektedir³⁷. Fakat toprağı bırakır ve kaçarsa, üç yıl dönmezse o toprağı tamamen kaybeder. Son olarak bu toprakları kimseye satamaz, hiç kimsenin üzerine yazamaz ve borç veremezdi.³⁸

Toprak kiralınması gibi durumlarda, tarlaya bakmakla yükümlülüklerini yerine getirmese gerekli tazminatı ödeyecektir. Bu tazminat komşuları temel alınarak veya tarlanın boyutlarına göre belirli bir miktar ürünle³⁹

³² Tosun-Yalvaç, 2002: 205.

³³ Tosun -Yalvaç, 2002: 185.

³⁴ Tosun -Yalvaç, 2002: 186.

³⁵ Roth, 1995: 85.

³⁶ Tosun, 1963: 130.

³⁷ Tosun, 1963: 134.

³⁸ Günbatti, 1991: 5.

³⁹ Roth, 1995: 89.

hesaplanmaktadır. Kiralanmış tarlanın başına gelen felaketten tarlayı işleyen sorumludur, sadece ortaklık söz konusu olduğu dönemde zarar da ortaktır. Tarlayı işleyenin hasadın az olması nedeniyle tekrar işlemek istemesi durumunda da tarla sahibi itiraz edemezdi⁴⁰.

Borçlanma durumunda ise hasat günü temel alınmaktadır. Bazı durumlarda borca karşılık toprak verilmekte ve tüccar toprağı işlemesi için tekrar tarla sahibine verebilmektedir. Tüccar sadece faizini alacaktır. Gümüş yoksa da kralın emrine uygun bir miktarı tüccara verecektir⁴¹. Tarlaları su basması halinde, baskına sebep olan adam, zararı ödeyecektir. Ödeyecek gümüşü yoksa malı mülkü satılıp zarar görenlere verilecektir⁴². Çobanların sürüyü tarlaya sokma durumunda ise çoban tazminat ödüyordu. Ağaç kesmek ve tarlayı gen veya yarım bırakmak suçtu ve para ile cezalandırılırdı. Bahçenin kiralanması sonucunda hasadın 1/3'ü bahçivana verilmektedir. Borç verilen veya alınan malın ölçüsünde oynanması, ödenen borcun kaydedilmesi veya değiştirilmesi durumlarında borç verilen mal kaybedilir veya tazminat ödenirdi. Ayrıca tüccarlar ayak satıcılarına gümüş vermektedirler. Fakat ayak satıcısı ile tüccar arasında anlaşmazlık durumu olabilmektedir. Anlaşmazlık gümüşten kaynaklanıyorsa, tüccar gümüşünü yüksek faizle geri alacaktır. Eğer çalınma veya verilen gümüşü inkâr etmek durumları varsa suç ispatlanır ve suçlu cezasını öderdi. Bu çerçevede yemin formülü önemli bir yer işgal etmektedir⁴³. Sadece borç durumlarında değil, ödünç verme durumunda da ispata ihtiyaç duyulmaktadır. Bu sebeple borç ve ödünç verme durumlarında, belge düzenlenirdi⁴⁴.

Awilum sınıfından birinin bir kadını tecavüz etmesi, zina ve benzeri durumlar çok ağır biçimde cezalandırılırdı. Öncelikle bu insanlar toplum içinde teşhir edilirdi. Ayrıca, su ordali cezası gibi yöntemler de uygulanırdı. Erkek kadına zorla tecavüz ederse de adam ölecek, kadın serbest bırakılacaktır. Kadına iftira atılması halinde, eğer kocası iddia eder, fakat yatakta yakalayamazsa ve kadın tanrı yemini ederse, kadın serbesttir. Kadın erkeğin götürülmesi durumunda başka biriyle evlenebilmektedir. Fakat kocası döndüğünde ona dönmek zorundadır⁴⁵.

Awilum sınıfından biri arazi kiralayabilirdi. Bunun için bir sözleşme yapıldığı ve sözleşme yerine getirilmezse masraf ve zayıatın işleyen kişi tarafından giderileceği kararlaştırılmıştır⁴⁶.

Awilum sınıfı içerisinde din adamları ve kadınları daha ayrıcalıklı bir pozisyona sahiptiler. Babil Devleti'nin omurgasını oluşturan toprak sistemine göre hiç kimse devletin verdiği toprağı satamaz. Ancak satılsa da satanın parası geri verilmemektedir. Sadece tanrının hizmetindeki kadın anlamına da gelen⁴⁷ Naditum diye adlandırılan rahibe sınıfı ve tüccarlar bu toprakları satabilme yetkisine sahiptir. Naditum babasının mirasından pay hakkına

⁴⁰ Roth, 1995: 90.

⁴¹ Tosun –Yalvaç, 2002: 190.

⁴² Tosun –Yalvaç, 2002: 190.

⁴³ Tosun –Yalvaç, 2002: 194 – 195.

⁴⁴ Tosun –Yalvaç, 2002: 197.

⁴⁵ Tosun –Yalvaç, 2002: 198.

⁴⁶ Tutkaoglu, 2016: 22-23.

⁴⁷ Kılıç-Duymuş, 2009: 165.

sahiptir. Eğer babası Naditum'u tanrıya adarken çeyiz vermemişse babasının mirasının 1/3'ünü alacaktır. Naditum denilen din kadınları sınıfından biri başkasıyla evlenebilmektedir. Ancak çocuk sahibi olması yasaktır. Bu sebeple mirasını bırakacağı bir varise sahip değildir. Kocasını da varis durumunda olamaz. Çünkü Naditum'lar sadece tanrıya aittirler. Bu sebeple her durumda miras kardeşlerindedir⁴⁸. Fakat kocasını varis olarak gösterecek bir çocuğa ihtiyaç duymaktadır. Bu gibi durumlarda erkek ikinci kez evlenmektedir. Genellikle ikinci kadın ya bir Şuqitum ya da bir köle olmaktadır.

“Bur – Adad oğlu Emuq – İli – Şitmar'ın eşi, İlsu – İbni'nin kızı Marduk Naditusu Inuh Esagil kendisiyle evli olmak şartıyla kocasını için Sabitum kızı Şugirum Annabu'yu aldı. Hâkim gelinin annesine, gelinlik hediyesi olarak 5 şekel gümüşü marduk naditusu Inuyh Esagil ve Emuq İli Sitmar'dan aldı. ⁴⁹“

Naditum çocukları olmaması durumunda, kendisine ikinci eş olarak gelen şuqitum veya köleleri satabilmektedir. Çocuk olması durumunda ise köle damgası ile damgalayabilmektedir⁵⁰.

Awilum içerisinde kadınların pozisyonu düşük bir konumdadır. Çünkü kadına bırakılan miras konusunda sadece babasının vermiş olduğu çeyizden ibaretti⁵¹. Araştırmacılar tarafından bu bir miras olarak yorumlanmakla birlikte bu bir zorunluluk değildi ve muhtemelen damadın ailesiyle karşılıklı bir anlaşma durumuydu⁵². Ancak çivi yazılı Akadça belgelerde, tapınak görevlisi olan kızlar veya varlıklı ailelerin kızları için geçerli olabileceği düşünülen, çeyiz alan kızların çeyizlerine ek olarak mirastan pay aldıkları da görülmektedir⁵³. Erkek çocuklar mirastan pay almaktaydılar. Fakat onlar arasında da eşitsizlik mevcuttu. Bu çerçevede kelime anlamı olarak tütsü yakmak anlamına gelen ve en büyük oğlu tasvir eden İbila⁵⁴ kelimesi aydınlatıcı bir role sahiptir. Cezalandırma bay ve bayanlar arasında farklılık göstermekteydi. Eğer bir kadın tecavüze uğrarsa ve bu olay dağda olursa kadın masumdur, eğer evde olursa kadın ve erkek suçludur. Bunun yanında kocasını "sen beni karılığa alamazsın" der ve söylediklerinde haksız çıkarsa suya atılacaktır⁵⁵.

Evlenme durumunda bir sözleşme yapılmaktadır⁵⁶. Sözleşme olmazsa, erkek hiçbir şekilde sorumluluk sahibi değildir. Boşanma durumunda ise, boşanma sebebi her ne olursa olsun kadının çeyizini alarak ayrılabilmesi belirtilir⁵⁷. Kanun maddelerinde ise kendisine çocuk doğuramayan kadın çeyizini ve başlık parası kadar gümüşü alıp babasının evine gidebilmektedir⁵⁸. Diğer taraftan, eğer çocukları varsa, boşanma esnasında erkek kadına mal varlığının yarısını vermektedir ve çocuklarını büyüttükten

⁴⁸ Tosun –Yalvaç, 2002: 204.

⁴⁹ Veenhof, 1989: 187.

⁵⁰ Tosun –Yalvaç, 2002: 199.

⁵¹ Yalvaç, 1965: 33.

⁵² Toptaş, 2016: 71.

⁵³ Toptaş, 2019: 408.

⁵⁴ Yalvaç, 1965: 32.

⁵⁵ Tosun-Yalvaç, 2002: 199.

⁵⁶ Tosun-Yalvaç, 2002: 197.

⁵⁷ Toptaş, 2019: 417.

⁵⁸ Tosun-Yalvaç, 2002: 199

sonra yeniden evlenebilmektedir⁵⁹. Babasına el kaldıran evladın eli bileklerinden kesilmektedir⁶⁰. Aynı hareket anneye karşı uygulanırsa, verilen ceza hakkında bir bilgi yoktur. Baba oğlunu mirasından da azletme yetkisine sahiptir. Bunu yapmak için de oğlunun bunu hak ettiğine dair bir ispat bulmak zorundadır. Bulmadığı sürece bu yetkiyi kullanamaz. Boşanma kararını erkek vermektedir. Ancak erkek şehir dışına kaçarsa kadın istediği kişiyle evlenebilecektir. Borçlanma durumunda erkeğin borcu, eğer evlendikten sonra borçlandıysa, kadın da borçlanmış sayılmaktadır⁶¹.

Miras konusunda ise eş mirastan hak alamamaktadır. Fakat evden yararlanabilmektedir. Eğer başka kocaya giderse, babasının evinden getirdiği çeyiz dışında hiçbir şey alamayacaktır. Bu çeyiz de kadının ölümünden sonra çocukları arasında bölüşülmektedir. Fakat adam iki eşe sahip ve diğer eşi köleyse, adamın sahiplenmesine göre değerlendirildikten sonra karar verilmektedir⁶².

Babil hukukunda Adoption (evlatlık alma) uygulaması da mevcuttur. Hem evlatlık alanın hem de evlatlık alınanın haklarını korumak için kanunlar koyulmuştur. Esasında evlatlık alma çocukları olmasından umudu kesen aileler tarafından, ailenin devamlılığı için uygulanmıştır. Yaşlı insanlar da kendilerine bakması için evlatlık edinebilmektedir. Fakat yine de bu uygulama din kadınları arasında çok yaygındır⁶³. Hammurabi Kanunları da evlatlık alma müessesesini koruyan maddelere sahiptir. Hammurabi Kanunları'na göre baba evlatlık alınan çocuğa kendi çocuğu gibi bakmalı, ona elinin marifetini öğretmeli ve evlendiği sırada ona mirasından pay vermeliydi. Çocuk ise saygılı davranmalı, gerçek anne babasını aramamalıydı.⁶⁴ Muškēnum sınıfından birinin evlatlık alıp, alamadığı hakkında bir fikrimiz yoktur. Awilum sınıfından biri ise evlatlığı veren kişi ile sözleşme yapmaktadır⁶⁵. Bazen evlatlık alan kişi zanaat öğretmek için bu hakkı kullanmıştır. Hammurabi Kanunları'nda zanaat öğretmeyen birinin evlatlığının eve dönme hakkı bunu göstermektedir⁶⁶.

Son olarak yaralama ve öldürme konusunda kısasa kısas uygulaması mevcuttur. Aynı zamanda mesleki hatalar yüzünden meydana gelen tahribatta, yaralanma veya ölüm görülürse, o işi yapan aynı şekilde cezalandırılacaktır⁶⁷. Fakat bu suç, alt sınıflara karşı işlenirse, para ile cezalandırılmaktaydı. Ayrıca kendisinin sağlık sorunlarının giderilmesi durumunda hekime en çok ücret ödeyen de bu tabaka mensuplarıdır.

Muškēnum

Muskenu saraya bağlı⁶⁸, fakir ve muhtaç⁶⁹ olarak tanımlanmaktadır Sümerce aslını da göz önünde tutarsak (MAŞ.EN.GAG), yarı efendi olmak

⁵⁹ Tosun-Yalvaç, 2002: 198.

⁶⁰ Tosun -Yalvaç, 2002: 205.

⁶¹ Tosun-Yalvaç, 2002: 200.

⁶² Tosun-Yalvaç, 2002: 202.

⁶³ Paulissian, 1999: 5.

⁶⁴ Tosun-Yalvaç, 2002: 204.

⁶⁵ Kılıç, 2014: 80.

⁶⁶ Roth, 1995: 119.

⁶⁷ Tosun-Yalvaç, 2002: 206.

⁶⁸ AHW, 1972: 684.

anlamına gelmektedir⁷⁰. Toplum içerisindeki pozisyonu tartışmalıdır. muşkēnum yasal olarak devlet ve krallığın bakmakla yükümlü olarak korumaya aldığı kişi demektir⁷¹. Speiser'ın görüşüne göre saraya bağlı ve devlet tarafından korunan kişilerden oluşmuştur⁷². Diğer bir görüşe göre ise kente yeni yerleşen göçebe gruplar ve özgürlüğünü yeni elde etmiş kişilerden oluşmaktadır⁷³. Buradan da anlaşılacağı üzere net bir tanım yapmak güçtür. Ancak Babil toplumunun orta sınıfını temsil ettiğini söylemek yanlış olmaz.

Hammurabi Kanunları'na göre muşkēnum köle, gemi, hayvan sahibi olabilirdi⁷⁴. Bu çerçevede arazi sahibi olma şartı boşa çıkmaktadır. Belki de bu kesim soylu olmayan veya sonradan Babil topraklarına yerleşen kesimi ifade etmektedir. Bu konuda kesin bir yargıya varmak güçtür.

Hammurabi Kanunları'nda muşkēnum hakkında 14 madde mevcuttur. Bu maddelere göre muşkēnum sınıfı, awilum sınıfından düşük bir pozisyona sahiptir. Örneğin awilum sınıfından birinin dövüş sırasında kazara awilum sınıfından birini öldürdüğünde 30 şekel, muşkēnu sınıfından birini öldürdüğünde ise 20 şekel tazminat ödemektedir⁷⁵. Yaralanma suçlarında ise Awilum sınıfından biri kıssasa kısas veya ağır bir şekilde cezalandırılırken, muşkēnum sınıfından birinin yaralanması durumunda para ile cezalandırılmaktadır⁷⁶.

Muşkēnum sınıfından biri evlenme ve aile kurma hakkına da sahiptir. Ancak bu kanunlar bir awilum'un sıkıntılarını gidermek daha fazla para kazandırdığından ve bir awilumdan boşanmak daha büyük ödenek sağladığından, bir awilumun zararı bir muşkēnumun boşanma parası veya tedavisinde daha büyük ceza almasını şart koşar⁷⁷.

Muşkēnumun köle sahibi olduğu kanun metninde geçmektedir.

"219. Eğer bir hekim, ağır yaralı bir muşkēnum'un kölesi üzerinde bronz neşterle çalışıp, ölümüne sebep olursa köleye karşı köle verecektir."⁷⁸

"175. Eğer sarayın kölesi veya halktan birinin(muşkēnum) kölesi awilum sınıfından bir kadınla evlenir ve kadın o zaman çocuklar doğurursa, kölenin sahibi awilum sınıfından bir kadının doğurduğu çocuklar üzerinde kölelik iddiasında bulunmayacak."⁷⁹

Kanun maddelerinde muşkēnum sınıfının hukuki özellikleri değerlendirildiğinde aile kurabildiği, köle sahibi olabildiği, ceza hukukunda awilum sınıfına göre daha düşük haklara sahip olduğunu söyleyebiliriz. Bu açıdan bakıldığında arazi kiralama ve tımar arazilerin tahsisinde muşkēnuma hak tanınmamaktadır.

⁶⁹ CAD, 1977: 684.

⁷⁰ Tosun-Yalvaç, 2002: 272.

⁷¹ Oates, 2004: 73.

⁷² Wohl, 1968: 5.

⁷³ Wohl, 1968: 5.

⁷⁴ Tosun-Yalvaç, 2002: 186 – 187.

⁷⁵ Roth, 1991:122; Driver-Miles, 1952: 413.

⁷⁶ Tosun-Yalvaç, 2002: 205.

⁷⁷ Dassow, 2014: 301.

⁷⁸ Tosun-Yalvaç, 2002: 206.

⁷⁹ Roth, 1991: 115.

Wardum

Wardum köle olarak tercüme edilmiştir⁸⁰. İnsanların çeşitli sebeplerden dolayı hürriyetlerinden yoksun kılınarak başkalarının malı sayılmaları durumuna denilmektedir⁸¹. Öncelikle köle bir objeden ibarettir. Tüccarlar ve diğer insanlar tarafından alınıp satılan ve bu yolla kaderlerine hükmeden iradelerin değişimine bile engel olamayan bir sınıftır. Kölelik belirtisi, dış görünüş olarak, özel bir tıraştır. Eğer berberler bu tıraşı bozar ve özgür sınıftan biri gibi tıraş ederse, bileklerinin kesilmesi gibi şiddetli bir cezaya maruz kalmaktadır⁸². Köle olmanın pek çok yöntemi bulunmaktadır. İlk olarak savaş esirleri ve dış ülkelerden ticaret vesilesiyle getirilen köleleri sayabiliriz. Bunun dışında Babil devletinde, bir baba borçlanması ve borçlarını ödeyememesi durumunda oğullarını veya kızlarını köle olarak verebilmektedir. Bu kölelere sadece giyecek, yiyecek ve yatacak yer verilir ve yurtdışına satılmaları yasaktır. Eğer satılırlarsa da hür olurlardı⁸³. Hammurabi Kanunları bu tür kölelikleri üç yıl olarak tayin etmiştir⁸⁴.

Hammurabi Kanunları'nda kölelerle ilgili sadece ceza hukuku maddeleri vardır. Köle kaçması durumunda, o köle sahibine götürülür ve cezasını sahibi verir. Eğer köle sahibini söylemezse saray onu araştırarak sahibini bulur ve yine sahibine teslim eder. Onu yakalayıp teslim etmeyen de ölümle cezalandırılır. Eğer yakalayan yanından kaçtığını söyler ve tanrı yemini ederse, serbest bırakılmaktadır⁸⁵. Madde 119. Köle bir kadın, özgür birine çocuk doğurması durumunda durum farklılaşmaktadır⁸⁶. Çünkü onun çocukları kendisi gibi köle değil, özgür olacaklardır. Ancak babalarının mirasını alamayacaklardır⁸⁷.

Kölelerin gözünün kör edilmesi veya kemiğinin kırılması durumlarında ise fiyatının yarısı verilmektedir. Kölenin ölmesi üzerine de yerine bir köle vermektedir. Buradaki amaç yukarıda da bahsettiğim gibi oluşan hizmetçi boşluğunu doldurmaktır. Fakat öküz tarafından öldürülürse, sahibine 1/3 mana gümüş verilecektir⁸⁸. Kendi işlediği suçlarsa şiddetle cezalandırılmaktadır. Eğer sahibine el kaldırırsa kulakları kesilmektedir. Fakat kendisinin bakımı ve tedavisi sahibine aittir. Örneğin bir hekimin köleyi tedavi etmesi ve kırılan kemiği iyileştirmesi durumunda, kölenin sahibi hekime 2 şeşel gümüş vermektedir⁸⁹.

Eski Babil devrinde köle ticareti önemli bir gelir kaynağıdır. Babil'de tüccarlar bol miktarda köle getirmektedir. Fakat bu ticaret belli kaidelere göre yapılmaktadır. Öncelikle satılan kölenin sara hastası olması durumunda, satın alan iade edebilecektir. Bunun yanında satan kişi, satın alanın her iddiasını cevaplandırmakla sorumludur. Eğer Babil devletinin evlatlarından

⁸⁰ Westbrook, 2003: 380.

⁸¹ Kılıç –Akkuş Mutlu, 2013: 284.

⁸² Tosun –Yalvaç, 2002: 207.

⁸³ Bozkurt, 1981: 74.

⁸⁴ Tosun –Yalvaç, 2002: 196.

⁸⁵ Tosun –Yalvaç, 2002: 186 – 187.

⁸⁶ Tosun –Yalvaç, 2002: 199 – 200.

⁸⁷ Tosun –Yalvaç, 2002: 202 – 203.

⁸⁸ Tosun –Yalvaç, 2002: 209.

⁸⁹ Tosun –Yalvaç, 2002: 207.

birisi köle olarak Babil'e getirilirse hiç ödeme yapılmadan serbest bırakılacaktır. Ancak başka bir memleketin başka yerlerinden iseler, para ile özgürlüklerini kazanmak zorundadırlar. Ancak köle sahibini ret ederse, kulakları kesilerek cezalandırılacaktır⁹⁰.

Sonuç

Tarihi ilklerin yaşandığı Mezopotamya, yazılı hukukun görüldüğü ilk bölgedir. Yazılı hukukun oluşmasındaki en önemli etkenler geleneklerin yetersizliği ve yazının icadıdır. Devletin oluşumuyla beraber toplumsal tabakalaşma da oluşmuş ve hukuk her toplumsal tabakaya farklı şekillerde tecelli etmiştir. Bu devirde hukukun görevi toplumsal düzeni sağlamaktır. Hukuk bu görevini yerine getirmiş, yetersiz olduğu durumlarda, siyasi değişimlerle beraber, hukukun temel kaynağı olan kanun metinleri de değişmiştir. Buradaki en önemli faktör demografik yapı ve çağın gereklilikleridir.

Hammurabi Kanunları'nda değişen toplumsal yapıya göre şekillenmiştir. Bu sebeple içerisinde Sami geleneklerini barındırır. Bunun yanında geçmişten de atıflarda bulunur. Hammurabi Kanunları toplumu üç ayrı sınıfta değerlendirmiştir. Fakat bu sınıfları niteliklerini tespit etmek için Hammurabi Kanunları yetersizdir. Çünkü kanunların çoğu Awilum tabakasına aittir.

Awilum sınıfı özgür ve her hakka sahip üst sınıfı oluşturmaktadır. Bu sınıf arasında da kadın erkek eşitsizliği mevcuttur. Bir vesikada oğulların adı ayrı ayrı sayıldığı halde kızların toplu olarak anılması⁹¹ bunu ispatlamaktadır. Fakat sadece Naditum ve Entum adları verilen din kadınları özel bir konuma sahiptirler. Çünkü onlar tanrıya hizmet etmektedirler. Miras ile ilgili maddelerden de anlaşıldığı üzere miras ve aile içinde önemli bir konuma sahiptirler. Çocuk sahibi olamadıkları için evlatlık yoluyla bu gereksinimlerini karşılayabilmektedirler. Muškēnum sınıfı ise tartışmalı olmakla beraber Awilum sınıfında düşük ve yarı efendi gibi görülen bir pozisyona sahiptir. Kanun metinlerinden anlaşıldığı kadarıyla muškēnum köle sahibi olabilen, aile kurabilen bir sınıftır. Bu açıdan değerlendirildiğinde Awilum sınıfı saray idaresinin üyelerini ifade ederken, muškēnum sınıfı resmi bir fonksiyonu olmayan ve idareye sahip olmayan sıradan insanları ifade ettiğini⁹² söylemek yanlış olmaz. Wardum sınıfı ise köledir ve hiçbir hakka sahip olamamakla beraber, kaderi sahibinin iki dudağı arasındadır. Ancak köle özgür bir bey kızı ile evlenebilmektedir. Bu evlilikten doğan çocuklar ise köle olarak kabul edilmezler.⁹³

Awilum, Muškēnum ve Wardum sınıfından insanların arasındaki eşitsizlik Hammurabi Kanunları'nda açıkça görülmektedir. Awilum sınıfından birinin kemiğini kırmak, aynı şekilde kemiğini kırmakla cezalandırılırken, Muškēnum'a yapılan yaralama suçunda, sadece para ile cezalandırılmaktaydı⁹⁴. Aynı suçun köleye işlenmesi durumunda, en fazla

⁹⁰ Tosun-Yalvaç, 2002: 211.

⁹¹ Yalvaç, 1965: 36.

⁹² Dassow, 2014: 292.

⁹³ Drives-Miles, 1952: 92.

⁹⁴ Roth, 1995: 121.

fiyatının yarısı veya yerine köle verilmesi gerekiyordu⁹⁵. Bu maddeler farkı ortaya koymakta ve insani açıdan böyle bir yapı kötü olarak algılanmaktadır. Dönemin şartlarına göre değerlendirildiğinde, bu normal bir durum gibi gözükmemektedir. Çünkü dönemsal algılayışlar ve insanlar arasındaki sınıf farkı, devlet ve medeniyetin oluşumu için birer gerekliliktir. İnsanların eşitliği durumunda, toplum içerisindeki otoriter yapı bozulurdu. Bu tehlikeden dolayı eskiçağ devletleri bu gerekliliği önemsemiş ve kanunlarına net bir şekilde yansıtılmışlardır.

Medeniyetin gelişmesi ve toplumsal yapının daha karmaşık hale gelmesi ile birlikte iki sınıflı bir toplum yapısından üç sınıflı bir toplum yapısı ortaya çıkmıştır. Bu durum hukuku da etkilemiş ve ceza hukukunda yeni bir anlayış ortaya koymuştur. Bu konuda Babil Krallığı önemli bir yer işgal etmektedir. Bu orta sınıf daha sonraki medeniyetlerde de karşımıza çıkmaktadır, bu anlayışın diğer medeniyetler tarafından da kabul görüldüğünü söylemek yanlış olmayacaktır. Zira toplumda dengeyi sağlayacak olan sınıf orta sınıftır diyebiliriz.

Kaynakça

- AHW: 1972, *Akkadisches Handwörterbuch*, (Hazırlayan: Wolfram Von Soden), Band II, Wiesbaden.
- AKTÜRE, S., 2004, *Anadolu Bronz Çağı Kentleri*, Tarih Vakfı Yayınları.
- BİLGİÇ, E., 1963, “Eski Mezopotamya'da Kavimlerin Kanun Ananesi ve Anlayışı”, *Ankara Üniversitesi Dil - Tarih Coğrafya Dergisi*, C.: 21, S.: 3,4, s.103-119.
- BİLGİÇ, E., 1947, “Çivi Yazılı Hukuki - İktisadi Kaynaklar, Mahiyet ve Muhtevaları”, *Bellekten*, C.: XI, S.: 44, s. 571-602.
- BOZKURT, G., 1981, “Eski Hukuk Sistemlerinde Kölelik”, *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, C.: 38, S.: 1 - 4, s.65-103.
- CAD: 1977, *The Assyrian Dictionary*, (Edited by M. Civil - I. J. Gelb - A. L. Oppenheim - E. Reiner), Vol.: X, Part: 2, Chicago.
- CHILDE, G., 2007, *Tarihte Neler Oldu*, Kırmızı Yayınevi.
- DASSOW, E. V., 2014, “Awilum and Muşkēnum in the Age of Hammurabi”, *La famille dans le Proche-Orient ancien: réalités, symbolismes, et images*, Ed.: Lionel Marti, Eisenbrauns, s. 291-308.
- DİNÇOL, B., 2003, *Eski Önasya Toplumlarında Suç Kavramı ve Ceza*, İstanbul.
- DRIVES, G. R. - MILES, J. C., 1952, *The Babylonian Laws*, Vol.: I, Oxford.
- GÖKÇEK, L. G. – AKYÜZ, F., 2013, “Sümer Kanunları”, *Fırat Üniversitesi Ortadoğu Araştırmaları Dergisi*, C.: IX, S.: 1, s. 1-9.
- GÜNBATTI, C., 2000, “Eski Anadolu'da Su Ordali”, *Archivum Anatolicum*, Vol.: 4, s. 73-88.

⁹⁵ Roth, 1995: 121.

- GÜNBATTI, C., 1991, Eski Babil Devrinde Tımar ve Devlet Arazisinin Tahsisi Hakkında Bazı Görüşler, *Belleten*, C.: LV, S.: 212, s. 1-12.
- GÜRİZ, A., 1996, *Hukuk Başlangıcı*, Siyasal Kitabevi, Ankara.
- KILIÇ, Y. – DUYMUŞ, H. H., 2009, “Eski Mezopotamya’da Din Kadınları (Rahibeler)”, *Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C.: 13, S.: 1, s. 159-178.
- KILIÇ, Y. – AKKUŞ MUTLU, S., 2013, “Çivi Yazılı Hukukta Kölelere Verilen Cezalar”, *Turkish Studies*, Vol.: 8, Issue: 7, 2013, s.283-292.
- KILIÇ, Y., 2014, *Eskiçağ Aile Hukuku*, Çizgi Kitabevi, Konya.
- KILIÇ, Y. – ESER, E., 2016, Eski Mezopotamya Hukukunda Dini Normlar, *Belgi*, S.: 11, s. 133-150.
- MAISELS, C. K., 1999, *Uygurluğun Doğuşu*, İmge Kitabevi.
- MANDACI, E., 2019, *Eski Mezopotamya’da Ekonomik Hayat*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.
- OATES, J., 2004, *Babil*, Arkadaş Kitabevi, Ankara.
- PAULISSIAN, R., 1999, “Adoption in Ancient Assyria and Babylonia”, *Journal of Assyrian Academic Studies*, C.: 13, S.: 2, Tarzana, s. 5-34.
- ROTH, M., 1995, *Law Collections from Mesopotamia and Asia Minor*, Atlanta.
- TOPTAŞ, K., 2019, “Akadça Çivi Yazılı Belgelerde Çeyiz”, *Belleten*, C.: LXXXIII, S.: 297, s. 407-427.
- TOPTAŞ, K., 2016, “Eski Mezopotamya’da Çocuk”, *Archivum Anatolicum*, 10/1, s. 55-78.
- TOSUN, M. – YALVAÇ, K., 2002, *Sümer Babil, Assur Kanunları ve Ammi - Saduka Fermanı*, Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- TOSUN, M., 1973, “Sümer, Babil ve Asurlularda Hukuk Kanun ve Adalet Kavramları ve Bunlarla İlgili Terimler”, *Belleten*, C.: XXXVII, S.: 148, s. 557-581.
- TOSUN, M., 1963, “Hammurabi'nin Toprak Kanunları”, *Ankara Üniversitesi Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi*, C.: 21, S.: 3-4, s.127-141.
- TUTKAOĞLU, U., 2016, *Eski Mezopotamya ve Eski Anadolu Kanunlarının Etkileşimi ve Mukayesesi*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Entitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Eskiçağ Tarihi Bilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara.
- VEENHOFF, K., 1989, “Three Old Babylonian Contracts Involving Naditum and Şugitum”, *Acadica Supplementum*, Vol.: VI, Louven, s. 184 – 189.
- WESTBROOK, R., 2003, “Mesopotamia: Old Babylonian Period”, *A History of Ancient Near Eastern Law*, Ed.: Raymond Westbrook, Vol.: I, Brill, s. 361-430.
- WOHL, H., 1968, “A Definition of Muşkenum”, *Journal of Near Eastern Studies*, 1/1, Chicago.

- YALVAÇ, K., 1965, “Eski Babil'de Kız Evladın Mirası Meselesi”, *Ankara Üniversitesi Dil - Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi*, C.: 23, S.: 1,2, 1965, s. 31-36
- YILDIRIM, E., 2017, *Eskiçağ Mezopotamya'sında Liderler, Krallar, Kahramanlar*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.